

Марія ПОЧИНКОВА,
orcid.org/0000-0002-1383-7470
доктор педагогічних наук,
професор кафедри початкової освіти
Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
(Полтава, Україна) pochinkovam@gmail.com

Світлана БАДЕР,
orcid.org/0000-0002-9225-423X
доктор педагогічних наук, професор,
завідувачка кафедри розвитку дитини раннього і дошкільного віку
Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
(Полтава, Україна) svetmira23@meta.ua

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ: ПЕРЕПОНИ НА ШЛЯХУ РОЗМІРКОВУВАННЯ¹

Сучасне українське суспільство проживає один з найскладніших періодів свого існування, що обумовлено повномасштабним вторгненням на територію української незалежної держави країни-агресора – російської федерації. Ситуація погіршується активним веденням ментальної війни на теренах соціальних мереж та ЗМІ, що наразі відбувається через інформаційно-психологічну спеціальну операцію (ІПСО) росії. Саме тому, актуальності набуває пошук ефективного засобу протидії ментальній війні, який би став своєрідним гарантом психологічної безпеки громадян.

Таким засобом стає сформоване критичне мислення як такий тип мислення, що дозволяє громадянину критично ставитись до інформації з різних джерел, виокремлювати правдиві факти від фейків, аналізувати, узагальнювати інформацію, робити аргументовані висновки, ефективно прогнозувати й моделювати майбутнє.

Метою статті є визначення її характеристика певних перешкод, що заважають особистості мислити критично. До таких автори віднесли три групи перепон: вікові й фізіологічні, власне психологічні, педагогічні.

До першої групи відносяться такі перепони на шляху ефективного критичного розмірковування: фізіологічне дозрівання мозку і його здатність до прийняття складних рішень; фізіологічний та емоційний стан особистості (голод, страх, гнів тощо).

До психологічних чинників віднесено: ригідність, когнітивну економію й психологічну реактивність.

Серед групи педагогічних перепон виокремлено три підгрупи: відсутність практики використання стратегій і процедури критичного мислення, а також низький рівень володіння методами критичного мислення (використання двозначності, невизначеності, алогічності (висновки, отримані з порушенням законів логіки), неправильне обернення, невміння підійти до вирішення логічних задач, знання того, чого неможна дізнатись (хибний доказ, коли наводяться числові значення величин, які не можна визначити), хибні докази, хибні причини та ін.); не увага до деталей, неправильне розуміння проблеми; конформізм, пропаганда, цензура, бюрократичний жаргон.

Ключові слова: критичне мислення, риси критичного мислення, вікові та нейрофізіологічні перепони, психологічні та педагогічні перепони, цінності.

Mariia POCHYNKOVA,
orcid.org/0000-0002-1383-7470
Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor at the Department of Primary School Education
State Institution Luhansk Taras Shevchenko National University
(Poltava, Ukraine) pochinkovam@gmail.com

Svitlana BADER,
orcid.org/0000-0002-9225-423X
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of Department of Early and Preschool Child Development
State Institution Luhansk Taras Shevchenko National University
(Poltava, Ukraine) svetmira23@meta.ua

---

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/002

CRITICAL THINKING: OBSTACLES ON THE WAY OF REASONING

Modern Ukrainian society is living through one of the most difficult periods of its existence, which is due to the full-scale invasion of the territory of the independent Ukrainian state by the aggressor country – the Russian Federation. The situation is worsened by the active conduct of mental warfare in the fields of social networks and mass media, which is currently taking place through the information and psychological special operation (IPSO) of Russia. That is why the search for an effective means of combating mental warfare, which would become a kind of guarantor of the psychological safety of citizens, is gaining relevance.

Formed critical thinking as a type of thinking that allows a citizen to be critical of information from various sources, distinguish true facts from fakes, analyze, summarize information, draw reasoned conclusions, effectively forecast and model the future becomes such a tool.

The purpose of the article is to define and characterize certain barriers that prevent an individual from thinking critically. The authors classified three groups of barriers as such: age-related and physiological, actually psychological, and pedagogical.

The first group includes the following obstacles to effective critical thinking: physiological maturation of the brain and its ability to make complex decisions; physiological and emotional state of the individual (hunger, fear, anger, etc.).

Psychological factors include: rigidity, cognitive economy, and psychological reactivity.

Among the group of pedagogical obstacles, three subgroups are distinguished: lack of practice of using strategies and procedures of critical thinking, as well as a low level of mastery of critical thinking methods (use of ambiguity, uncertainty, illogicality (conclusions obtained in violation of the laws of logic), incorrect inversion, inability to approach the solution of logical problems, knowledge of what cannot be known (false evidence, when numerical values of quantities that cannot be determined are given), false evidence, false reasons, etc.); inattention to details, misunderstanding of the problem; conformism, propaganda, censorship, bureaucratic jargon.

Key words: *critical thinking, features of critical thinking, age and neurophysiological obstacles, psychological and pedagogical obstacles, values.*

Постановка проблеми. Значна увага до критичного мислення в світі викликана переходом суспільства від індустріального до постіндустріального або інформаційного. Наслідком такого переходу є тотальна інформатизація, а головними продуктами такого суспільства мають стати знання й інформація. До характерних ознак такого суспільства належать: «зростання ролі інформації, знання та інформаційних технологій у житті суспільства; значна кількість людей, задіяних у сфері інформаційних технологій та комунікацій; широка інформатизація суспільства з використанням радіо, телебачення, мережі Інтернет; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну та комунікативну взаємодію людей, їхній доступ до світових інформаційних ресурсів, а також задоволення потреб в інформаційних продуктах і послугах» (Інформаційне суспільство). Однак, інформація як основний продукт вимагає умінь працювати з нею: відрізнити фейкову інформацію від правдивої; здатності уникати маніпуляцій і негативного впливу інфодемії тощо.

Особливо гостро ця проблема постає в Україні в умовах російсько-української війни, адже держава-агресорка використовує всі можливі засоби й веде війну не тільки на полі бою, але й у свідомості громадян, застосовуючи інформаційно-психологічні операції (ІПСО), що призводить до розколу суспільства, появи сумнівів й зневіри громадян щодо дій керівництва нашої держави тощо.

Найбільш ефективним засобом роботи з інформацією, відомою на сьогодні людству, є критичне мислення, яке дозволяє особистості й громадянину на основі поєднання логічних, рефлексивних та творчих навичок у процесі самостійного пізнання дійсності робити аргументовані оцінки й висновки, приймати обґрунтовані рішення, продукувати нові ідеї в умовах інформаційної невизначеності й суперечливості, а також застосовувати критичне ігнорування, як здатність особистості навмисно обмежувати час перебування в інтернеті, а також потік інформації, зокрема, з неперевіраних джерел задля збереження власного психологічного комфорту, та мінімізувати негативний вплив ворожої ІПСО та пропаганди.

Аналіз досліджень. Сьогодні дослідження критичного мислення емпірично чи експліцитно відбувається на перетині цілої низки наук: філософії, психології, педагогіки, нейробіології та ін. Так, філософи (Сократ, Аристотель, І. Кант, Р. Декарт, Дж. Дьюї, К. Поппер та ін.) заклали фундамент теорії критичного мислення; психологи (Д. Халперн, Д. Канеман; І. Бех, Р. Каламаж, О. Матласевич, У. Нікітчук, Д. Пасічник та ін.) розкрили психологічні засади мислення як процесу й критичного мислення, зокрема; педагоги (А. Кроуфорд, М. Ліпман, Д. Макінстер, С. Метьюз, Р. Пол, В. Саул, Дж. Стіл; С. Бадер, В. Кремень, О. Пометун, М. Починкова, С. Терно та ін.) визначили теоретико-методологічні й методичні засади навчання критичного мислення через

упровадження технології розвитку та формування критичного мислення; нейробіологи (Р. Сапольскі, К. Фріт та ін.) досліджують нейрофізіологічні особливості функціонування мозку, що впливають на прийняття рішень тощо.

Мета статті – на підставі узагальнень даних різних наук визначити провідні перепони, що заважають особистості критично мислити.

Виклад основного матеріалу. Визначення перепон на шляху критичного розмірковування особистості вимагає, перш за все, більш докладного розкриття сутності поняття «критичне мислення» і характеристик критично мислячої особистості.

Критичне мислення є, перш за все, складним психічним процесом, його витoki знаходимо в логіці, але від логічного його відрізняє ціла низка особливостей.

Однією з основоположних і цінних для нас є позиція С. Терна, який розкриває критичне мислення крізь призму двох аспектів (блоків): змістовний і операційний. До змістовного блоку дослідник зараховує загальнометодологічні принципи (переконання у необхідності самокорекції методу дослідження, увага до процедури дослідження; врахування інших точок зору; готовність бути критичним не лише відносно інших, але й себе) та стратегії. Стратегії – це певний загальний план дій, до таких зараховано:

- поділ проблеми на частини;
- розв'язання простіших проблем, що відбивають певні аспекти основної проблеми;
- використання смислових та графічних організаторів, щоб представити проблему різними способами;
- розгляд окремих випадків з метою «відчуття» проблеми;
- аналіз засобів та цілей для досягнення результату (Терно, 2015).

До другого – операційного блоку – С. Терно зараховує сформовані уміння щодо контролю розумової діяльності та її самовдосконалення: усвідомлювати проблему, діалектичний зв'язок між суперечностями; доводити авторську точку зору – добирати прийнятні, відповідні та несуперечливі докази; знаходити контраргументи; помічати факти, що суперечать власній думці; обґрунтовувати власні тези; оцінювати, обирати одну із багатьох альтернатив, усвідомлювати обмеження, що накладаються на висновок (істинність висновку за певних умов), використавши різні критерії; спростовувати; узагальнювати; будувати гіпотези; робити обґрунтовані висновки (Терно, 2015).

С. Терно також зауважує, що «для того, аби стати компетентним у критичному мисленні,

треба знати певні загальнометодологічні принципи та стратегії, крім того – навчитись їх застосовувати» (Терно, 2015). Отже, не достатньо лише *знати* теоретичні аспекти критичного мислення, треба ще й *навчитись* їх застосовувати, що повертає нашу увагу до педагогічних аспектів формування критичного мислення.

Розглядаючи особистість, яка критично мислить, не можемо залишити без уваги знання й цінності, що, поруч із логікою, відіграють ключову роль у процесі критичного мислення.

Ще Платон зазначав, що істинне знання дає тільки мислення, а процес пізнання визначав як діалектику, тобто мистецтво вести розмову, мистецтво ставити запитання й відповідати на спогади, що пробуджують.

Далі ключову роль знань у сучасній теорії критичного мислення підкреслив К. Проппер, який є фундатором цієї теорії. Г. Ущаровська виокремлює позиції К. Поппера щодо людських знань, що призводить до появи сучасної концепції критичного мислення: «Будь-яке знання, згідно з К. Поппером, є людським знанням. Це знання не постає у чистому вигляді, воно наповнено нашими помилками, упередженнями, вірою та надією. І єдине, що залишається для людини – це здатність та можливість досягнення істинного знання саме через шлях пошуку та усунення помилок, який можливий завдяки критичній перевірці теорій та припущень. Людина може критикувати свої власні ідеї або ідеї інших людей. За будь-яким випадком, вихідною умовою пошуку істини є формулювання гіпотез і теорій у формі, доступній для критики. Ця необхідність вербалізації, проведення розумових конструктів у форму, яка б дозволяла говорити про їх аналіз, стала вихідною умовою сучасної концепції критичного мислення. У межах дії критичного мислення ми здатні оцінити результати власних розумових процесів, тобто наскільки правильно ухвалене нами рішення чи наскільки вдало виконане поставлене завдання» (Ущаровська, 2013: 72).

Опора на цінності – це той аспект, який суттєво відрізняє критичне мислення від інших видів мислення, зокрема й логічного. Цінність є також рушійною силою навчання, оскільки наш мозок реагує на події та явища відповідно до ціннісно-смислових орієнтацій особистості. К. Фріт (Фріт, 2019) на прикладі наукових експериментів з роботою мозку зазначає, що «ми відчуваємо перепад цінностей в мозку», «наближатимемося до речей із високою цінністю й віддалятимемося від речей із малою» (Фріт, 2019: 130) – це схема асоціативного навчального механізму. Наш мозок побу-

дований так, щоб шукати шляхи для дій, які «з найвищою ймовірністю приведуть до нагороди» (Фріт, 2019: 131).

Важливими є результати досліджень, які довели, що, «використовуючи асоціативне навчання, мозок конструє мапу світу. Це фактично мапа цінностей. Тут локалізовані об'єкти високої цінності, у яких, найімовірніше, можна отримати нагороду, а також об'єкти з низькою цінністю, у яких отримати нагороду неможливо. Мапа також указує на дії, що мають високу цінність, які, вірогідно будуть успішні; і дії, що мають низьку цінність, які, найпевніше, призведуть до поразки» (Фріт, 2019). Цінність речей відкриває для нас асоціативне навчання, завдяки якому наш мозок розуміє, «які речі у світі для нас цінні, а також те, які дії ми маємо зробити, щоб їх отримати». Цю думку підтверджують українські психологи (Психологія мислення, 2015), які зазначають: «при розв'язанні мисленнєвих задач смисл і цінність об'єктів для людини не просто сполучені з інформаційною характеристикою матеріалу, але й беруть безпосередню участь у процесах управління діяльністю з розв'язання задач» (Психологія мислення, 2015: 71).

Аналіз змісту поняття «критичне мислення», а також якостей критично мислячої особистості, дозволяє виокремити низку перепон, що можуть виникнути на шляху протікання такого типу мислення, які заважають йому відбуватися в «ідеальних умовах». Ці перепони умовно можна поділити на декілька груп: вікові й фізіологічні, власне, психологічні, педагогічні. Розкриємо кожену групу окремо.

Перша група визначена на підставі врахування вікових і фізіологічних якостей мозку людини, а також фізіологічного стану особистості.

До вікових перепон на шляху критичного мислення зараховуємо фізіологічне дозрівання мозку і його здатність до прийняття складних рішень. Ми присвятили цій проблемі наші попередні дослідження, у яких розкрито психолого-педагогічні та нейрофізіологічні засади критичного мислення особистості на різних вікових етапах (Починкова, Бадер, 2024). Аналіз психолого-педагогічних і нейрофізіологічних засад критичного мислення дозволив нам дійти висновку про те, що у вікові періоди дошкільця, молодшого шкільного віку, підліткового віку й ранньої юності мозок людини ще не є достатньо фізіологічно дозрілим для того, щоб повною мірою здійснювати критичне розмірковування. Адже важливими умовами для цього є становлення всіх психічних і пізнавальних процесів і, що не менш важливо, остаточне дозрівання

префронтальної кори головного мозку, зокрема, лобних частин, які і виконують функцію прийняття складних рішень.

Іншим суттєвим фактором, який може стати на шляху критичного розмірковування є фізіологічний стан людини. У дослідженні Д. Канемана зазначено, що коли судді мають відчуття голоду, вони виносять більш жорстокі рішення (Канеман, 2017). Досліджуючи біологію поведінки людини, Р. Сапольські доповнює цей перелік, і, на підставі аналізу досліджень інших науковців, зазначає, що гаптичні відчуття також впливають на прийняття рішень чи висновків. Наприклад, досліджувані, які оцінювали резюме кандидатів на роботу, за умов отримання більш важкого резюме (через більш важкий планшет, на якому воно було прикріплено), були схильні вважати кандидатів «серйознішими»; люди, які склали разом картинку з шорстких пазлів, оцінювали взаємодію як менш скоординовану, рівну й успішну; люди, які сиділи в твердих кріслах оцінювали людей як «стабільних, неемоційних і менш гнучких в економічній грі»; люди, які в момент прийняття рішення відчувають неприємні запахи схильні приймати більш праву позицію (Сапольські, 2024: 473–474). Також науковець зазначає, що наш мозок реагує на інші властивості предметів, як ми вже зазначили, вагу, щільність, текстуру, а також температуру, інтерцептивні відчуття, час і відстань (Сапольські, 2024: 475).

Варто також зважати й на інші психічні процеси та емоційний стан особистості. Зокрема, Р. Декарт зазначав, що правильному розмірковуванню можуть заважати чи допомагати інші розумові здатності: уява, відчуття й пам'ять, а отже, їхній вплив на розмірковування обов'язково треба враховувати; «після того, як ми угледіли кілька простих речей, корисно, якщо ми виведемо з них дещо інше ...» (Descartes, 1985).

Друга група – власне, психологічні чинники. Як ми вже неодноразово наголосили, критичне мислення є складним психічним механізмом і потребує врахування психологічних особливостей людини.

Також в нашому попередньому дослідженні (Починкова, Бадер, 2023) ми розкривали психологічні основи критичного мислення крізь призму структури особистості. Найбільш повно процес формування критичного мислення розкривається через опис структури особистості (за Г. Костюком), яка складається з: підсистеми спрямованості, підсистеми освіченості, свідомості і самосвідомості, розумових якостей, динамічних особливостей поведінки (темперамент), характеру.

Підсистема спрямованості спирається на систему цінностей особистості, що впливає на процес становлення критичності мислення, адже особистість орієнтується на ті цінності, що вже є прийнятими, і, відповідно, критичність мислення буде застосовуватись до тих фактів, подій, явищ, що протирічать існуючим цінностям. Безумовно, це доволі складний процес, адже людині доводиться пройти певну трансформацію цінностей, що були побудовані на основі вже існуючих знань та уявлень.

Підструктура освіченості відповідає за ті чи ті знання щодо специфіки мисленнєвих операцій, їх критичності. По мірі зростання рівня знань щодо можливостей розвитку критичності мислення як специфічної риси, збільшуються можливості особистості в означеному процесі. Вважаємо, що перепони, які зустрічаються в підструктурі освіченості варто розглянути в групі педагогічних перепон.

Підструктура свідомості та самосвідомості має пряму кореляцію з формуванням критичного мислення, адже саме від останньої залежить те, як бачить та усвідомлює себе й оточуючий світ індивід, і який світ і себе буде розбудовувати в майбутньому. Від розумових якостей особистості, характеру та темпераменту (типу нервової системи) залежить темп формування критичного мислення (через обсяг та швидкість опанованого матеріалу, здатність зосереджуватися, ставити мету та реалізовувати її).

У світлі психологічних чинників і структури особистості варто звернути увагу на таке явище як ригідність мислення. Тлумачний словник української мови розкриває сутність поняття «ригідність» як «Закляклість, негнучкість, що викликається напруженням м'язів; стан, при якому знижена здатність до переключення психічних процесів і пристосування до умов середовища» (Ригідність). Сучасна психологія потрактовує поняття «ригідність» як певну інертність, нерухомість, нечутливість до змін середовища та певна стереотипність мислення (Скрипченко та ін., 2019).

Науковці (С. Бадер, О. Караман, В. Курило, М. Починкова) також наголошують на взаємозв'язку ригідності з ціннісно-сисловою сферою особистості. Таку позицію поділяють і інші дослідники, так, Л. П'янківська, услід за К. Роджерсом, зазначає, що протилежна ригідності гнучкість у самооцінці та здатність під впливом досвіду переосмислювати власну систему цінностей є однією зі значущих умов психічної цілісності та здоров'я особистості. Саме «вияви ригідності блокують можливості до саморозвитку та самореалізації, здат-

ність визначати й усвідомлювати цінність життєвих ситуацій та креативно підходити до вирішення життєвих проблем» (П'янківська, 2020).

Ригідність зумовлює відсутність гнучкості мислення; небажання сприймати чи розглядати точку зору іншої людини або явище, подію, інформацію; відсутність здатності переоцінки власних розмірковувань; небажання давати критичну оцінку – усе це унеможливує критичне мислення.

У цьому ж аспекті можемо розглядати явища когнітивної економії й психологічної реактивності. Д. Халперн, науковиця, яка досліджувала психологію саме критичного мислення, так визначає ці два поняття: «когнітивна економія – поняття, що стосується будь-якого процесу, що дозволяє зменшити витрати розумової енергії і зробити мисленнєві операції менш трудомісткими» (Halpern, 1996); «психологічна реактивність – супротив, що виникає через обмеження свободи. Деякі люди виберуть менш вдалий варіант рішення, якщо їм скажуть, що вони мусять обрати кращий» (Halpern, 1996). Ці визначення привертають нашу увагу до більш пізніх досліджень Д. Канемана й теорії Системи 1 і Системи 2 й появи когнітивних викривлень (Канеман, 2017). Він зазначає, що робота нашого мозку є дуже енергозатратною й він намагається економити енергію й тому застосовує Систему 1, що дозволяє, з одного боку, економити енергію, а з іншого – зумовлює появу когнітивних викривлень.

Третя група перепон – педагогічні. Критичного мислення треба навчатись, його розвиток і формування мають здійснюватися під цілеспрямованим педагогічним впливом. Відсутність такого впливу може спричинити також низку перепон. До таких факторів можемо віднести: відсутність практики використання стратегії і процедури критичного мислення, а також низький рівень володіння методами критичного мислення; неувага до деталей, неправильне розуміння; конформізм, пропаганда, цензура, бюрократичний жаргон. Усі виокремлені фактори належать до підструктури освіченості в структурі особистості, тобто вимагають знання про них і їх застосування в процесі критичного мислення.

Розглянемо кожну підгрупу окремо.

Так, відсутність практики використання стратегії й процедури критичного мислення, а також низький рівень володіння методами критичного мислення – суттєва перепона на шляху критичного розмірковування. Почнемо з того, що критичне мислення витікає з логіки, тому стратегії і процедури ґрунтуються на її законах. Перш за все, важливо розмірковувати з дотриманням законів логіки й застосуванням аргументації. До пору-

шень можна віднести використання двозначності, невизначеності, алогічність (висновки, отримані з порушенням законів логіки), неправильне обернення, невміння підійти до вирішення логічних задач, знання того, чого неможна дізнатись (хибний доказ, коли наводяться числові значення величин, які не можна визначити), хибні докази, хибні причини та ін.

Перепонами на шляху критичного розмірковування можуть стати не тільки логічні помилки, але й невміння використовувати стратегії й процедури критичного мислення, про які ми вже говорили у нашому дослідженні раніше. С. Терно підкреслює, що стратегії «забезпечують певні свободи в процесі критичного мислення, а процедури дисциплінують мислення, роблять його струнким, логічним і доцільним (Терно, 2015: 182).

Друга підгрупа – неувага до деталей, неправильне розуміння проблеми. Критичне мислення є струнким і логічним, воно потребує уваги до розмірковування, а неувага до деталей, може привести до поверхових уявлень про проблему, хибних висновків і узагальнень, хибного подальшого шляху розмірковування тощо.

Ми зазначали, що критичне мислення ґрунтується на знаннях і цінностях, а тому вимагає усвідомлення власних знань і того, що людина не знає, що дозволить їй одразу зрозуміти, чи може вона занурюватись у вирішення проблеми, чи їй потрібно спочатку отримати додаткові знання з тієї чи тієї проблеми. Неправильне розуміння проблеми може привести від кумедних до катастрофічних результатів.

Третя підгрупа – конформізм, пропаганда, цензура, маніпуляція.

Під конформізмом традиційно розуміють «некритичне прийняття та слідування пануючим думкам і стандартам, стереотипам масової свідомості, традиціям, авторитетам, принципам, установка і пропагандистським кліше» (Соловйова, 2010: 44). Своєю повнотою нам імпонують характеристики конформізму, виокремлені А. Соловйовою: «шаблонність цінностей та стереотипність поведінки; вирішальний вплив групи зовнішніх обставин (необхідність відповідності рольовим очікуванням як обов'язкова умова безпечного та комфортного існування); готовність підкорятися чинній владі та нетерпимість до будь-чого «чужого» як елементи авторитарного характеру; ілюзорність свободи, наявності власної думки та автономії; небажання, внаслідок якого розвивається і нездатність, брати на себе відповідальність і приймати самостійні рішення» (Соловйова, 2010: 48–49).

Як бачимо всі ці ознаки прямо протилежні ознакам критично мислячої особистості.

Одним із прийомів пропаганди є асоційована провина, коли точку зору або особистість пов'язують з небажаною точкою зору або особистістю, щоб створити несприятливе враження. Так, пропаганда країни-агресорки активно використовує вираз «українська хунта» стосовно української влади, що викликає в росіян негативне ставлення до керівництва української держави. Сюди ж можна додати використання прийому асоціативної чесноти, коли точку зору або особистість пов'язують з бажаною точкою зору або особистістю, щоб створити сприятливе враження; доказі проти особистості, коли засуджують людей, які підтримують ідею, а не саму ідею; звернення до традицій, коли як доказ використовується твердження, що методика, що зараз існує є кращою; підтасовка – замовчується вадлива інформація, яка могла б слугувати обґрунтуванням для небажаної точки зору та багато інших.

Маніпулятивний вплив близький до пропагандистського впливу й використовує близькі та схожі засоби. До таких, наприклад, ми можемо віднести: бюрократичний жаргон (використання формального, спеціально ускладненої мови, яка є незрозумілою людям, які не мають відповідної підготовки) (Halpern, 1996); використання уявної кореляції (переконання в кореляції двох змінних, коли такої кореляції немає), уявної валідності (упевненість у тому, що оцінка валідна, тоді як це не так), результатів нерепрезентативної вибірки (вибірка не є репрезентативною для населення, з якого була відібрана) або зручної (група людей, яка використовується як вибірка, легко доступна як учасники експерименту) (Halpern, 1996) тощо.

Протистояння конформізму, засобам пропаганди, цензури, маніпулятивному впливу, які заважають критичному розмірковуванню, якраз і полягає в їх розпізнаванні, розумінні.

Наприкінці важливо зауважити, що ці групи не мають чітко окреслених меж, оскільки вони так чи так стосуються критичного мислення, і тому представлений розподіл на групи й підгрупи є доволі умовним.

Висновки. Отже, на шляху критичного мислення виступає ціла низка перепон, які умовно можна розділити на три групи: вікові й фізіологічні, власне психологічні, педагогічні. Серед групи педагогічних перепон виокремлено три підгрупи: відсутність практики використання стратегії й процедури критичного мислення, а також низький рівень володіння методами критичного

мислення; неухвага до деталей, неправильне розуміння проблеми; конформізм, пропаганда, цензура, бюрократичний жаргон. Усі виокремлені групи й підгрупи не мають чітких меж, а лише доповнюють і уточнюють одна одну, оскільки стосуються критичного мислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Інформаційне суспільство. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-12462>
2. Канеман Д. Мислення швидко й повільно. / пер. з англ. М. Яковлев. К. : Наш формат, 2017. 480 с.
3. Починкова М. М., Бадер С. О. Психологічні основи формування критичного мислення здобувачів вищої освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2023. № 61. Т. 2. С. 116–122. URL: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/61.2.23>
4. Починкова М. М., Бадер С. О. Психолого-педагогічні та нейрофізіологічні засади критичного мислення особистості на різних вікових етапах. *Інноваційна педагогіка*. 2024. Вип. 73. С. 127–134. URL: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/73.25>
5. Психологія мислення : підручник / І. Д. Пасічник, Р. В. Каламаж, О. В. Матласевич, У. І. Нікітчук та ін. ; за ред. І. Д. Пасічника. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 560 с.
6. П'янківська Л. В. Теоретичний аналіз проблеми психічної ригідності особистості. *Технології розвитку інтелекту : ел. наукометр. фак. журнал Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. 2020. Т. 4. № 2(27). <https://doi.org/10.31108/3.2020.4.2.1>
7. Ригідність. *Словник UA*. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?sword=%D1%80%D0%B8%D0%B3%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>
8. Сапольські Р. Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас / пер. з англ. Олена Любенко. 4-те вид. К. : Наш Формат, 2024. 672 с.
9. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Загальна психологія. К. : Каравела. 2019. 464 с.
10. Соловійова А. С. Проблема конформізму як прояву прагнення особи до підкорення у зарубіжній політичній думці 30-70-х рр. ХХ століття. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія «Політологія». 2010. Т. 131. Вип. 118. С. 44–49.
11. Терно С. О. Критичне мислення: стратегії та процедури. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2015, вип. 44, том 2. С. 179–183.
12. Ущаровська Г. В. Проблеми ідентифікації концепції критичного мислення. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 5. С. 72–76.
13. Фрїт К. Формування розуму. Як мозок створює наш духовний світ / пер. з англ. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 272 с.
14. Descartes R. *The Philosophical Writings of Descartes*. Vol. 1. Cambridge University Press, 1985.
15. Halpern D. F. *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. Third edition. Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 1996. 205 p.

REFERENCES

1. Informatsiine suspilstvo [Information society]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: <https://esu.com.ua/article-12462> [in Ukrainian].
2. Kaneman D. (2017). *Myslennia shvydke y povilne*. [Thinking Fast and Slow] / per. z anhl. M. Yakovlev. K. : Nash format. [in Ukrainian].
3. Pochynkova M. M., Bader S. O. (2023). *Psykhologichni osnovy formuvannia krytychnoho myslennia zdobuvachiv vyshchoi osvity* [Psychological foundations of the formation of critical thinking of students of higher education]. *Innovatsiina pedahohika*. № 61. Т. 2, 116–122. [in Ukrainian].
4. Pochynkova M. M., Bader S. O. (2024). *Psykhologo-pedahohichni ta neurofiziolohichni zasady krytychnoho myslennia osobystosti na riznykh vikovykh etapakh* [Psychological-pedagogical and neurophysiological foundations of critical thinking of an individual at different age stages]. *Innovatsiina pedahohika*. Vyp. 73, 127–134. <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/73.25> [in Ukrainian].
5. *Psykhologhiia myslennia* [Psychology of thinking] : pidruchnyk / I. D. Pasichnyk, R. V. Kalamazh, O. V. Matlasevych, U. I. Nikitchuk ta in. ; za red. I. D. Pasichnyka. Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2015. 560 s. [in Ukrainian].
6. Piankivska L. V. (2020). *Teoretychnyi analiz problemy psykhičnoi ryhidnosti osobystosti* [Theoretical analysis of the problem of mental rigidity of the individual]. *Tekhnolohii rozvytku intelektu : el. nauko metr. fakh. zhurnal Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuка NAPH Ukrainy*. Т. 4. № 2 (27). <https://doi.org/10.31108/3.2020.4.2.1> [in Ukrainian].
7. Ryhidnist [Rigidity]. *Slovnuk UA*. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?sword=%D1%80%D0%B8%D0%B3%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> [in Ukrainian].
8. Sapolski R. (2024). *Biologhiia povedinky. Prychyny dobroho i pohanoho v nas* [Behave. The Biology of Humans at Our Best and Worst] / per. z anhl. Olena Liubenko. 4-te vyd. K. : Nash Format [in Ukrainian] <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/61.2.23>
9. Skrypchenko O. V., Dolynska L. V., Ohorodniichuk Z. V. ta in. (2019). *Zahalna psykholohiia* [General psychology]. K. : Karavela [in Ukrainian].
10. Soloviiova A. S. (2010). *Problema konformizmu yak proiavu prahnennia osoby do pidkorennia u zarubizhnii politychnii dumtsi 30-70-kh rr. XX stolittia* [The problem of conformism as a manifestation of a person's desire for subjugation

in foreign political thought of the 30s-70s of the 20th century]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly*. Seriya «Politolohiia». T. 131. Vyp. 118, 44–49. [in Ukrainian].

11. Terno S. O. (2015). Krytychne myslennia: stratehii ta protsedury [Critical Thinking: Strategies and Procedures.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. vyp. 44, tom 2, 179–183. [in Ukrainian].

12. Ushchapovska H. V. (2013). Problemy identyfikatsii kontseptsii krytychnoho myslennia. [Problems of identifying the concept of critical thinking]. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*. Vyp. 5, 72–76. [in Ukrainian].

13. Frit K. (2019). Formuvannia rozumu. Yak mozok stvoriuie nash dukhovnyi svit [The formation of the mind. How the brain creates our spiritual world] / per. z anhl. Kharkiv : Klub Simeinoho Dozvillia [in Ukrainian].

14. Descartes R. (1985). *The Philosophical Writings of Descartes*. Vol. 1. Cambridge University Press

15. Halpern D. F. (1996). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. Third edition. Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 205 p.